

An Analysis of the Role of Organization in the Battle of Uhud Based on Qur'anic Teachings*

Hasan Khajevand Salehi*, Hossein Alavi Mehr*, Ali Aqa Safari*

Abstract

The Battle of Uhud stands as one of the most pivotal confrontations in early Islamic history, during which Muslims encountered critical challenges in the areas of organization and leadership. The Holy Qur'an, particularly in Surah Āle-'Imrān, addresses this episode in considerable depth. The Prophet of Islam (PBUH), through a meticulous assessment of the battlefield and strategic positioning, effectively organized his forces. This study explores the organizational principles derived from the Qur'an that guided the Prophet Muhammad (PBUH) and his companions during the Battle of Uhud. The analysis is structured around dimensions of time, environment, pattern, and coordination. The findings suggest that success in both spiritual and worldly endeavors is deeply rooted in effective management practices and a commitment to collective solidarity. This understanding invites further exploration into how these Qur'anic principles can be integrated into contemporary organizational frameworks, fostering a culture of cooperation and adaptability essential for today's dynamic world. Such integration not only enhances organizational efficiency but also cultivates a sense of purpose and belonging among individuals—ultimately contributing to a more resilient and adaptive society. The research methodology employed is descriptive and analytical, utilizing Qur'anic exegeses and thematic content analysis.

Keywords: Organization, Management, Qur'an, Battle of Uhud, Islamic Management

*. Received: ۱۶/۰۷/۱۴۰۳ SH (۰۷/۱۰/۲۰۲۴ CE) and Accepted: ۱۷/۱۰/۱۴۰۳ SH (۰۶/۰۱/۲۰۲۵ CE).

*. Ph.D. Candidate in Qur'anic Sciences with a specialization in Management, Al-Mustafa International University, Imam Ali ibn Abi Talib (AS) Qur'anic Research Center, Qom, Iran (Corresponding Author). Email: h.salehi11@chmail.ir

*. Professor and Faculty Member, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.
Email: halavimehr@yahoo.com

*. Assistant Professor of Qur'anic Sciences with a specialization in Management, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: a.a.safari1364@gmail.com

تحلیل نقش سازماندهی در جنگ احد با تکیه بر آموزه‌های قرآنی*

حسن خواجه‌وند صالحی* حسین علوی مهر* علی آقا صفری*

چکیده

جنگ احد یکی از مهم‌ترین نبردهای صدر اسلام است که در آن مسلمانان با چالش‌های جدی در زمینه سازماندهی و مدیریت مواجه شدند. قرآن کریم در سوره آل عمران به تفصیل به این موضوع پرداخته است. در این جنگ، پیامبر اسلام (ص) با بررسی دقیق میدان نبرد و تعیین نقاط استراتژیک، نیروهای خود را به خوبی سازماندهی کرد. پژوهش حاضر به تحلیل اصول سازماندهی مندرج در قرآن کریم که پیامبر اسلام (ص) و یاران او را در طول جنگ احد هدایت کرده است، می‌پردازد. این تحلیل بر اساس زمان، محیط، الگو و هماهنگی انجام شده است. دستاوردهای پژوهش نشان می‌دهد که موفقیت در تلاش‌های معنوی و دنیوی عمیقاً ریشه در شیوه‌های مدیریت صحیح و تعهد به همبستگی جمعی دارد. این درک ما را تشویق می‌کند تا بررسی کنیم که چگونه این اصول را می‌توان در شیوه‌های سازمانی مدرن ادغام کرد و فرهنگ همکاری و انعطاف‌پذیری را که در دنیای به سرعت در حال تغییر امروز ضروری است، تقویت کرد. این ادغام نه تنها اثربخشی سازمانی را افزایش می‌دهد بلکه احساس هدف و تعلق را در میان افراد نیز تقویت می‌کند و در نهایت منجر به یک جامعه انعطاف‌پذیرتر و سازگارتر می‌شود. روش پژوهش، توصیفی و تحلیلی است و از تفاسیر قرآن کریم با بهره‌گیری از تحلیل مضمون استفاده می‌کند.

واژگان کلیدی: سازماندهی، مدیریت، قرآن، جنگ احد، مدیریت اسلامی.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۶ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۳/۱۰/۱۷

* استاد سطوح عالی حوزه و دکتری قرآن و علوم، گرایش مدیریت، جامعه المصطفی العالمیه (ص) قم، مرکز تخصصی

قرآن امام علی بن ابیطالب ع، (نویسنده مسئول): h.salehi110@chmail.ir

* استاد تمام جامعه المصطفی العالمیه: halavimehr@yahoo.com

* استادیار، جامعه المصطفی العالمیه: a.a.safari1664@gmail.com

۱. مقدمه

جنگ احد که به عنوان نبرد احد نیز شناخته می‌شود، اهمیت تاریخی و معنوی قابل توجهی در سنت اسلامی دارد. از منظر قرآن، این رویداد محوری نه تنها محاکمه‌هایی را که جامعه اولیه مسلمانان با آن روبرو بودند نشان می‌دهد، بلکه نقش حیاتی سازمان و مدیریت در پیچیدگی‌های درگیری را نیز تأکید می‌کند. قرآن بر ضرورت وحدت، برنامه‌ریزی استراتژیک و یکپارچگی اخلاقی در میان مؤمنان تأکید دارد و نشان می‌دهد که چگونه رهبری مؤثر و کار تیمی منسجم می‌تواند بر نتیجه نبردها تأثیر بگذارد.

در فرهنگ اسلامی که فرهنگ نظم و انضباط است، سازماندهی جایگاه ویژه‌ای دارد. تقسیم کار، تحدید وظایف، جلوگیری از تداخل امور، و اختیار و آزادی در محدوده مسئولیت، از مسائلی هستند که اسلام برای سعادت انسان ضروری می‌داند. با سازماندهی، مسیر راه افراد سازمان تبیین می‌شود و از کج رویها و انحرافات از خط‌مشی سازمان جلوگیری می‌شود؛ در واقع پیروی از راه‌های دیگر و افتادن در مسیرهای غیر مستقیم به علت ناهمخوانی‌های با اهداف سازمان، انسجام گروهی را از بین می‌برد، پس باید راه روشن باشد و این امر در سایه سازماندهی دقیق صورت می‌پذیرد: «وَآن هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصَّاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» (انعام/۱۵۳)؛ و این راه راست من است؛ پس از آن پیروی کنید؛ و از راه‌ها [ی دیگر] پیروی نکنید، که شما را از راه او پراکنده می‌سازد؛ این [ها] است که [خدا] شما را به آن [ها] سفارش کرده، تا شاید شما [خود را] حفظ کنید».

سازماندهی در سطوح مختلف مورد توجه رهبران اسلام بوده است. «پیامبر اسلام، حضرت محمد (ص)، پس از به دست گرفتن زمام امور مدینه، برای ایجاد نظم و عدالت و توزیع عادلانه منابع، مردم را به اقوام و قبایل مختلف تقسیم کردند. هر قوم و قبیله مسئول تأمین نیازهای اعضای

خود و حل مشکلات و کمبودهای آنان بود. این رویکرد به توزیع عادلانه منابع و مسئولیت‌ها کمک می‌کرد» (معتمدراد، ۱۳۹۹، B2n.ir/w33634). دین مبین اسلام دین تشکیلات است. در این دین که آیین دعوت به خیر و نهی از منکر از ارکان آن است وجود تشکیلات منظم ضرورت دارد. برای دستیابی به یک ساختار هماهنگ و یکپارچه در دستورات دینی، و بهبود بازدهی فعالیت‌ها، ضروری است که از روش‌های سازماندهی و تشکیلاتی بهره ببریم. «با بررسی زندگی پیامبر اکرم (ص)، مشاهده می‌کنیم که روش دعوت ایشان همواره با نظم سازمانی و تشکیلاتی همراه بوده است. بنابراین، یکپارچه‌سازی و هماهنگ‌سازی فعالیت‌های تبلیغی برای اشاعه دین اسلام، و انتخاب روش‌های مؤثرتر و پربارتر، نه تنها در عصر حاضر مجاز و مشروع است، بلکه واجب و ضروری نیز می‌باشد» (فروردین، ۱۳۹۰).

قرآن، یک متن محترم و اساسی است که اهمیت زیادی در ابعاد مختلف وجود انسان دارد، با هدف صریح ارائه نه تنها راهنمایی معنوی بلکه یک چارچوب جامع و نمونه برای افراد درگیر در رشته‌های مدیریت و آموزش مدیریتی عمل می‌کند و در نتیجه درک عمیق‌تری از رهبری اخلاقی و شیوه‌های سازمانی مؤثر که ریشه در ارزش‌های متعالی دارند، تسهیل می‌کند. قوامی در این باره می‌نویسد: «قرآن آمده است تا در مباحث مدیریت و تربیت مدیر به ما الگو بدهد» (قوامی، ۱۳۸۸، صص ۱۵۷-۱۸۶). از ویژگی‌ها و قدرت مکتبی قرآن آن است که هم انسان کامل راه یافته به صراط مستقیم و الگوی برتر را تربیت می‌کند و هم این الگو را برای رهبری و راهبری دیگر انسان‌ها در طراحی زندگی متعالی و موفق و حیات طیبه (اعم از فردی و اجتماعی) به عنوان مدیر موفق به جامعه بشری معرفی می‌نماید: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ (احزاب/۲۱)». از جمله غزوه‌هایی که در زمان حیات رسول اکرم ص و با مدیریت مستقیم ایشان رخ داد، غزوه «احد» بوده است که حدود هشتاد آیه قرآن در خصوص جنگ احد نازل شده

است. این پژوهش در صدد است که سازماندهی را بر اساس آیات قرآنی جنگ احد بررسی و تحلیل نموده و دلالت‌های آن در جهان معاصر را بیان نمایم.

۲. پیشینه‌شناسی

جهت بیان پیشینه تحقیق و وجه نوآوری این پژوهش، لازم به ذکر است که پیشینه‌یابی علمی موضوع حاضر با تکیه بر منابع الکترونیکی و کتابخانه‌ای، به دو شکل موضوعی و روشی انجام گرفته است. برخی از منابع یافت شده مرتبط با تحقیق عبارت‌اند از: مدیریت و رهبری پیامبر ص در عرصه‌های نظامی؛ اصغر قایدان (۱۳۸۵)، اصول سازماندهی پیامبر اعظم (ص) در مدیریت از نگاه قرآن؛ محسن ملاکاظمی (۱۳۸۵)، بررسی اصول حاکم بر سازماندهی از منظر قرآن کریم؛ قادرعلی واثق (۱۳۸۵)، مطالعه تطبیقی رخدادهای صدر اسلام به روایت «منابع منتخب تاریخی» با «قرآن» (مطالعه موردی غزوات بدر - احد - تبوک)؛ محمدحسین دانش‌کیا (۱۳۹۱)، سازماندهی نظام تربیت عاطفی بر اساس آموزه‌های قرآنی، محمد نجفی (۱۳۹۴)، سازماندهی جنگی در غزوات عصر پیامبر (ص)؛ اصغر قائدان (۱۳۹۷)، زمینه‌ها و پیامدهای جنگ احد؛ علی یدالله پورکبریا (۱۳۹۸)، علل پیروزی و شکست در قرآن کریم و تأثیر تربیتی آن‌ها با تأکید بر جنگ بدر و احد؛ سوسن الفضلی (۱۴۰۱)، آسیب‌شناسی عملکرد جامعه اسلامی در برابر رهبری در جنگ‌های احد و تبوک با رویکرد تفسیری؛ مریم رضایی (۱۴۰۱)، بررسی سیاست‌های مدیریت بحران در قرآن با محوریت «جنگ احد»؛ علی آقاپیروز (۱۴۰۱).

پژوهش حاضر با استفاده از روش‌های توصیفی و تحلیلی و بهره‌گیری از تفاسیر قرآن کریم انجام شده است. این پژوهش با هدف دستیابی به یک الگوی طبقه‌بندی شده از سیاست‌های مدیریت و سازماندهی در قرآن کریم، از روش تحلیل مضمون نیز بهره برده است. یکی از امتیازات این پژوهش، ارائه یک الگوی جامع و طبقه‌بندی شده از سیاست‌های مدیریت و

سازماندهی در قرآن کریم است که می‌تواند به عنوان یک راهنمای عملی برای مدیریت بحر آن‌ها در جوامع اسلامی مورد استفاده قرار گیرد. این الگو با تحلیل دقیق آیات و تفاسیر مرتبط، به شناسایی و دسته‌بندی اصول و سیاست‌های مدیریتی پرداخته و راهکارهای عملی برای مواجهه با بحر آن‌ها ارائه می‌دهد. این پژوهش می‌تواند به عنوان یک منبع ارزشمند برای مدیران و سیاست‌گذاران در جوامع اسلامی مورد استفاده قرار گیرد و به بهبود فرآیندهای مدیریت و سازماندهی در مواجهه با بحر آن‌ها کمک کند.

۳. مفهوم‌شناسی

در طلیعه بحث لازم است تصویر روشنی از واژگان کلیدی و پرکاربرد و مفاهیم کلی تحقیق ارائه شود.

۳-۱. سازماندهی

در مدیریت، سازماندهی به عنوان فرآیندی تعریف می‌شود که طی آن وظایف و کارها بین افراد و گروه‌های کاری تقسیم شده و هماهنگی میان آن‌ها ایجاد می‌شود تا اهداف سازمانی محقق گردد. این فرآیند شامل سه مرحله اصلی است: ۱. طراحی و تعریف کارها و فعالیت‌های ضروری: در این مرحله، وظایف و فعالیت‌های مورد نیاز برای دستیابی به اهداف سازمانی شناسایی و تعریف می‌شوند. ۲. دسته‌بندی فعالیت‌ها بر اساس مشاغل و مناصب سازمانی: فعالیت‌ها به مشاغل و مناصب مختلف سازمانی تخصیص داده می‌شوند تا هر فرد یا گروه مسئولیت مشخصی داشته باشد. ۳. برقراری ارتباط میان مشاغل و مناصب سازمانی: برای دستیابی به اهداف مشترک، ارتباطات و هماهنگی‌های لازم بین مشاغل و مناصب مختلف سازمانی برقرار می‌شود. این مراحل به مدیران کمک می‌کند تا با تقسیم کار و ایجاد هماهنگی، بهره‌وری و

کارایی سازمان را افزایش دهند (رضائیان، ۱۳۷۹: ۳۰۴). بنابراین وظیفه سازماندهی مدیریت، اصولاً مربوط می‌شود به ایجاد یک طرح یا الگویی که در چارچوب آن بتوان مجموعه امور یک موسسه را به اجزای قابل اجرا به گونه‌ای تقسیم کرد که رسیدن به هدف‌ها و مقاصد موسسه به بهترین وجه تسهیل شود. (ایران‌نژاد پاریزی، ۱۴۰۱: ۱۹۵).

۲-۳. آیات جنگ احد

جنگ تاریخی «احد» که مسلمانان در آن شکست سختی دیدند، در اواخر سال سوم هجری اتفاق افتاد. آیات مرتبط با جنگ احد در چندین سوره قرآن و عمده آن، در سوره آل عمران ذکر شده است. صاحب تفسیر نمونه آیات ۱۲۱ تا ۱۳۰ و ۱۳۹ تا ۱۷۲ و ۱۷۶ تا ۱۷۹ آل عمران را مرتبط با حادثه احد دانسته است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۱۲۰). تفسیر احسن الحدیث آیات ۱۷۶ تا ۱۸۶ را نیز با جنگ احد مرتبط می‌داند (قرشی بنایی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۲۳۷). آیت الله سبحانی در منشور جاوید آیه ۳۶ سوره انفال و آیات ۱۲۶-۱۲۷ سوره نحل را از آیات مرتبط با احد دانسته است (سبحانی تبریزی، ۱۳۹۰، ج ۶: ۳۷۲).

روش‌شناسی تحقیق

در پژوهش حاضر بجهت آنکه از دسته مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و علوم شمرده می‌شود، برای دست یافتن به این پرسش که «تحلیل نقش سازماندهی در جنگ احد با تکیه بر آموزه‌های قرآنی چیست؟» از روش تحلیل مضمون با بهره‌گیری از تفاسیر قرآن کریم استفاده شده است.

«تحلیل مضمون یکی از روش‌های مهم در پژوهش‌های قرآنی است که به منظور استخراج و تبیین مفاهیم و مضامین موجود در آیات قرآن به کار می‌رود. این روش به پژوهشگران کمک

می‌کند تا با بررسی دقیق و نظام‌مند آیات، به فهم عمیق‌تری از پیام‌های قرآنی دست یابند. این روش به پژوهشگران کمک می‌کند تا به فهم عمیق‌تری از مفاهیم قرآنی دست یابند و بتوانند این مفاهیم را به صورت کاربردی در زندگی روزمره به کار گیرند.

فرایند کامل روش تحلیل مضمون را می‌توان به سه مرحله کلان تقسیم نمود: الف. مشاهده و شکستن و کاهش متن، ب. بررسی و کاوش متن، ج. ادغام و یکپارچه‌سازی بررسی‌ها و کاوش‌ها (شیخ‌زاده، ۱۳۹۲: ۹/۱). در تحلیل مضمون می‌توان از روش‌های مختلف برای به دست آوردن محور داده‌ها استفاده نمود. این روش‌ها به مثابه ابزار تحلیل مضمون کمک زیادی به کشف تناسب و ارتباط داده‌ها می‌کنند چراکه داده‌ها را به صورت درختی و سلسله‌مراتبی نشان می‌دهد. ویژگی کلیدی این روش، سازماندهی سلسله‌مراتبی مضامین و گروه‌بندی مضامین سطوح پایین‌تر در قالب خوشه‌ها و ایجاد مضامین سطح بالاتر از آن‌هاست (عابدی جعفری، ۱۳۹۰: ۱۶۶).

شکل زیر نشان‌دهنده گام‌هایی است که در پژوهش حاضر پیموده شد تا استراتژی برنامه‌ریزی در جنگ احد بر اساس آیات قرآن کریم، کشف، استخراج و تبیین گردد.

نمودار شماره ۱

بحث و یافته‌ها

در آیات جنگ احد، دستورات و آموزه‌های فراوانی در خصوص سازماندهی وجود داشته که علاوه بر تأمین و ارضای نیازهای مادی و رفاهی این جهانی، تعالی بخشی ابعاد روحانی انسان و نیازهای واقعی و عزت و کرامت انسانی را نیز به همراه خواهد داشت که این یافته‌ها در چهار محور: ۱. سازماندهی بر حسب زمان، ۲. سازماندهی بر حسب محیط و منطقه جغرافیایی، ۳. سازماندهی بر حسب الگو و تفویض اختیار، ۴. سازماندهی بر حسب هماهنگی و ارتباطات و ۵. سازماندهی بر حسب تقسیم کار بررسی و تحلیل خواهد شد.

جدول شماره ۲: محورهای سازماندهی در آیات جنگ احد

۵-۱. سازماندهی بر حسب زمان

توجه به نقش مدیریت زمان در موفقیت سازمان‌ها، معیاری مهم و اساسی است. سازمان‌هایی که زمان خود را به نحو بهتری مدیریت می‌کنند به سطح‌های بالاتری از بهره‌وری دست می‌یابند. در اتخاذ و اجرای تصمیمات خود، دارای سرعت عمل بوده و از تکرار کارها جلوگیری می‌کنند و در نهایت می‌تواند منجر به کاهش تمام هزینه‌های مالی و غیر مالی گردد.

توجه به عنصر «زمان» در آیات جنگ احد

غزوه احد، در نیمه‌ی شوال سال سوم از هجرت به وقوع پیوست. طبرسی گوید: ابن ابی اسحاق و سدی و واقدی و ابن جریر و دیگران روایت کنند که مشرکان روز چهارشنبه به احد وارد شدند (در شوال سال سوم هجری) و پیغمبر (ص) روز جمعه به جلوی ایشان رفت و جنگ روز شنبه نیمه شهر واقع شد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۸۲۶). هم چنین ابن کثیر و بیهقی از قتاده نقل کرده‌اند که غزوه‌ی احد در روز یازدهم شوال روی داد. (بیهقی، ۱۳۶۱، ج ۳: ۲۰۱؛ ابن کثیر، ۱۴۰۷؛ ج ۴: ۱۱) و واقدی و ابن سعد و ابن اثیر و ابن جریر نیز غزوه‌ی احد را روز هفتم شوال

سال سوم ثبت کرده‌اند (واقدی، ۱۳۶۹، ج ۱: ۱۹۹؛ ابن سعد، ۱۴۱۸، ج ۲: ۲۹؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱، ج ۲: ۱۴۸؛ طبری، ۱۳۷۵، ج ۲: ۱۸۶ و ۱۸۷).

با استناد به آیه ۱۲۱ سوره مبارکه‌ی آل عمران: «وَإِذْ عَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ» ثابت خواهد شد که رسول خدا (ص) بامدادان از مدینه به احد عزیمت نمود و در همان روز جنگ واقع شد. تفسیر تسنیم به نقل از مصباح المنیر در معنای «غدوت» آورده است: کلمه «غَدَوْتُ» از «غَدْوَةٌ» به معنای بین الطلوعین (طلوع سپیده تا طلوع خورشید) است. البتّه به اوائل طلوع نیز «غَدْوَةٌ» و «غَدَاةٌ» (بامداد) گفته می‌شود. اینکه فردا را «غد» می‌گویند نیز با توجه به طلیعه روز است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۵: ۴۵۸). مفردات در ذیل ماده «غَدُو» آورده است: الْغَدْوَةُ وَالْغَدَاةُ: أَوَّلُ رَوْزٍ، که در قرآن واژه غدوّ با- آصال- یعنی اوّل شب برابر آمده است، مثل آیه: «بِالْغَدُوِّ وَالْأَصَالِ (اعراف/۲۰۵)». غداة - با - عشی - برابر است، در آیات یعنی (پگاهان، و شامگاهان) «بِالْغَدَاةِ وَالْعِشِيِّ (انعام: ۵۲)»؛ «غَدُوُّهَا شَهْرٌ وَرَوْحُهَا شَهْرٌ (سباء: ۱۲)»، غَدَايَةٌ یعنی ابرهایی که صبحگاهان ظاهر می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۰۳). إِذْ عَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ ... این متن به توصیف یکی از مهم‌ترین لحظات تاریخی اسلام، یعنی جنگ احد، می‌پردازد. در این جنگ، پیامبر اسلام (ص) با حدود هزار نفر از یاران خود از مدینه خارج شد و در دامنه وادی احد صف‌آرایی کرد. این اقدام نشان‌دهنده رهبری قوی و وحدت ایمانی مسلمانان بود که در تاریخ جهان و ملکوت تأثیرگذار شد.

صبحگاه روز یکشنبه ششم شوال سال سوم هجرت، پیامبر (ص) و یارانش در حالی که هنوز دشمن به طور کامل آماده نشده بود، به صف‌آرایی پرداختند. این صف‌آرایی در حالی انجام شد که پرتو خورشید فضای یثرب و پیرامون آن را روشن می‌کرد و سایه‌ها را کوتاه می‌کرد. این صف توحید، پس از غافلگیری در بدر، به تدریج گسترش یافت تا تاریکی‌های

شرک را از زمین بزداید. اگرچه در صفوف رزمی گاهی پراکندگی و ناتوانی پیش می‌آمد، اما در صف هماهنگ فکری، مسلمانان به پیش می‌رفتند. این هماهنگی و ایمان قوی، جالب توجه خداوند بود و در دیدگاه او جایگاه ویژه‌ای داشت. در این جنگ، هر دسته از فرماندهان، سواران و پیادگان در جایگاه خود قرار گرفتند و آماده نبرد شدند. این صف آرای و آمادگی نشان‌دهنده عزم و اراده قوی مسلمانان برای دفاع از ایمان و عقیده خود بود. (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۵: ۳۱۰). برنامه‌ریزی‌های فنی، جغرافیایی و طبیعی عملیات نظامی، باید قبل از شروع جنگ و در فضایی آرام صورت گیرد؛ از این رو پیامبر صلی‌الله علیه و آله صبحگاهان به همراه یک نفر اقدام به این کار کرد (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷، ج ۳: ۲۴۰). خروج پیامبر (ص) در صبحگاهان برای تعیین پایگاه‌های نظامی در برابر هجوم قریش به مدینه، بیانگر لزوم ایجاد آمادگی و آرایش نظامی در برابر دشمن مهاجم است و همچنین آیه به ارزش اقدام به فعالیت‌های روزانه از آغاز صبح نیز اشاره دارد (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۶، ج ۳: ۳۳).

در آیات جنگ احد، آیات: «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ... (آل عمران/۱۸۵)»، «وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ كِتَابًا مُّوجَّلاً... (آل عمران: ۱۴۵)»، «الَّذِينَ قَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ أَطَاعُونَا مَا قُتِلُوا قُلْ فَادْرَأُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (آل عمران: ۱۶۸)»، «قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَى مَضَاجِعِهِمْ (آل عمران/۱۵۴)»، اشاره به قانونی می‌کند که حاکم بر تمام موجودات زنده جهان است و می‌گوید تمام زندگان خواه‌وناخواه روزی مرگ را خواهند چشید و اینکه زندگی در این زمین دارای وقت مشخص و مدت محدود است و پس از فرارسیدن اجل معلوم، زندگی حتماً پایان می‌پذیرد (سید قطب، ۱۳۹۷، ج ۱: ۸۱۲).

۲-۵. سازماندهی بر حسب محیط و منطقه جغرافیایی

محیط در لغت به معنای محیط‌زیست، محیط اطراف، احاطه و دوروبر آمده است. به طور کلی در متون تخصصی مدیریت، محیط، به پدیده‌های اطراف سازمان اطلاق می‌گردد؛ که به طور معمول عواملی نظیر دولت، رقبای، تکنولوژی، عرضه و تقاضای نیروی کار، مشتریان و ارباب رجوع و اخیراً صنعت مرتبط با سیستم را در بر می‌گیرد (رضائیان، ۱۳۷۶: ۱۵۴).

آیه‌ی: «وَإِذْ عَدُوَّتُ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (آل عمران/۱۲۱)»؛ اشاره به سازماندهی بر حسب محیط در جنگ احد و بیرون آمدن پیامبر از مدینه برای انتخاب لشکرگاه در دامنه احد کرده و می‌فرماید: "به خاطر بیاور ای پیامبر آن روز را که صبحگاهان از مدینه از میان بستگان و اهل خود بیرون آمدی تا برای مؤمنان پایگاه‌هایی برای نبرد با دشمن آماده‌سازی". در آن روز، بحث‌های فراوانی میان مسلمانان درباره انتخاب محل جنگ در گرفت؛ اینکه آیا جنگ باید در داخل مدینه یا خارج از آن صورت گیرد. اختلاف نظر شدیدی میان مسلمانان وجود داشت. پیامبر پس از مشورت‌های کافی، نظر اکثریت مسلمانان را که بیشتر آنان را جوانان تشکیل می‌دادند، پذیرفت و لشکرگاه را به خارج از شهر و دامنه کوه احد منتقل کرد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۶۸).

در روز یک‌شنبه ششم شوال سال سوم هجرت، پیامبر اسلام (ص) با حدود هزار نفر از جنگجویان از مدینه خارج شد و در دامنه وادی احد، نیروهای خود را به صورت جنگی آرایش داد. هر گروه از فرماندهان، سواران و پیادگان در جایگاه خود قرار گرفتند. تیراندازان به فرماندهی عبدالله جبیر در دهانه کوه مستقر شدند تا آخرین نفس از موضع خود در برابر حملات دشمن از پشت جبهه دفاع کنند. پس از تمامی صف‌آرایی‌ها، برخوردها و دسیسه‌های اهل کتاب و مشرکان که قرآن پیش‌بینی کرده بود و درس‌هایی که برای همیشه به مسلمانان درباره افکار و

روابط با آنان داده است، اکنون این آگاهی‌ها به میدان جنگ مسلحانه احد رسیده است. مشرکان و منافقان با تحریکات یهودیان، این میدان را در برابر مسلمانان آماده کردند تا پس از تبلیغات و تحریکات نهان و آشکار، ضربه سختی به مسلمانان وارد کنند. (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۵: ۳۱۰).

«تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ» یعنی آن‌ها را در مکان‌ها و مواضعی از سخره‌های احد مستقر می‌کنی تا در آن‌ها بجنگی؛ بعضی از مواضع، محل تیراندازان و بعضی، جای اسب‌ها و بعضی، محل استراحت مؤمنان است (رشید رضا، ۱۴۱۴، ج ۴: ۱۰۸). «تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ» تبوء از ماده باء به معنی جا گرفتن و از باب تفعیل به معنی جای دادن است یعنی جای دادی مؤمنین را که مجاهدین باشند مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ مقاعد جمع مقعد به معنی جایگاه است یعنی جایگاه‌های مناسب با قتال و به فارسی سنگرها (طیب، ۱۳۶۹، ج ۳: ۳۳۱).

رسول خدا (ص) تا پای کوه احد آمد و شب را در آنجا گذراند. روز بعد، که شنبه نیمه شوال بود، آماده جنگ شد و لشکر را چنان ترتیب داد که کوه احد پشت سر آن‌ها قرار گیرد. به مسلمانان فرمود که تا دستور نداده، اقدام به جنگ نکنند. قریش در عینین فرود آمدند و اسبان و شتران خود را به میان کشت و زرع مردم مدینه رها کردند، که این عمل مردم مدینه را خشمگین کرد. یکی از انصار گفت: "کشت و زرع فرزندان قبیله پایمال شود و ما دست روی دست بگذاریم؟" رسول خدا (ص) عبدالله بن جبیر را که لباس سفیدی بر تن داشت، فرمانده تیراندازان کرد و آن‌ها را در شکاف کوه احد قرار داد. به آن‌ها تأکید کرد که در هیچ حالتی، چه پیروز شوند و چه شکست بخورند، از جای خود حرکت نکنند. خود حضرت نیز دو زره بر تن کرد و پرچم جنگ را به مصعب بن عمیر داد. (رسولی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۹۲). دستور مؤکد پیامبر به تیراندازان که از جای خود هرگز حرکت نکنند، حاکی از اطلاع کامل آن حضرت از محیط جنگ و اصول نظامی بود. آیه‌ی ۱۵۲ سوره‌ی آل عمران: «وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ

حَتَّىٰ إِذَا فُتِنْتُمْ وَاْتَنَزَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَأَكُمْ مَا تُحِبُّونَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ...»؛ به این مهم اشاره دارد. «وَاتَنَزَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَأَكُمْ مَا تُحِبُّونَ» این جمله که به وضعیت تیراندازان کوه عینین اشاره دارد، به خوبی نشان می‌دهد که تیراندازانی که در شکاف کوه بودند، در مورد ترک سنگر خود اختلاف نظر داشتند و بسیاری از آنها دست به نافرمانی زدند. تعبیر "عصیتیم" به معنای نافرمانی کردید، نشان می‌دهد که اکثریت دست به مخالفت زده بودند. قرآن می‌گوید: پس از مشاهده آن پیروزی چشم‌گیر که مورد علاقه شما بود، راه نافرمانی پیش گرفتید. در حقیقت، برای به دست آوردن پیروزی تلاش لازم را به خرج دادید، اما برای حفظ آن استقامت نکردید. همیشه حفظ پیروزی‌ها از به دست آوردن آنها مشکل‌تر است. در این موقع، برخی از شما خواستار دنیا و جمع‌آوری غنائم بودید، در حالی که برخی دیگر همچون عبدالله بن جبیر و چند نفر از تیراندازان ثابت‌قدم، خواستار آخرت و پادشاهی الهی بودند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۱۳۰).

۳-۵. سازماندهی بر حسب الگو و تفویض اختیار

سازماندهی الگو محور به معنای ایجاد ساختار و ترتیب دادن به اجزاء و فعالیت‌های یک سازمان بر اساس الگوها و فرآیندهای استاندارد است، نه بر اساس افراد خاص. این روش به سازمان اجازه می‌دهد تا به طور مداوم و پایدار عمل کند و کمتر به افراد خاص وابسته باشد و در صورت خروج یا تغییر افراد، عملکرد سازمان مختل نشود.

آیه‌ی ۱۴۴ سوره آل عمران «وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَىٰ عَقْبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ»؛ به ماجرای شکسته شدن دندان‌های پیشین پیامبر (ص) و زخمی شدن صورت و جاری شدن خون از آن در صحنه جنگ احد اشاره دارد. این ماجرا باعث شد که فردی فریاد زد که محمد (ص) کشته شده است.

با این ندا، مردم از اطراف پیامبر (ص) پراکنده شدند و تنها تعداد کمی با او باقی ماندند که از جمله آنان علی بن ابی طالب (ع) و ابو دجانة انصاری بودند. برخی از اصحاب گفتند: کاش کسی را پیدا می‌کردیم که از ابوسفیان برای ما امان‌نامه بگیرد. برخی دیگر گفتند: اگر محمد (ص) پیامبر بود، کشته نمی‌شد؛ پس به دین اول خود بازگردید. (مغنیه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۸۰). آیه‌ی مذکور حقایقی را در اشاعه فرهنگ الگومحوری بجای شخص محوری به مسلمانان آموزش می‌دهد که عبارت‌اند از:

الف. قرآن کسانی را که دچار شک و تردید شده‌اند، سرزنش می‌کند و به آن‌ها یادآور می‌شود که محمد (ص) پیامبری است که رسالت پروردگارش را به بندگانش او می‌رساند. با ابلاغ این رسالت، مأموریت او نیز به پایان می‌رسد. رسالت او به شخص خودش وابسته نیست و با مرگ او از بین نمی‌رود، بلکه با بقای خداوندی که نمی‌میرد، باقی می‌ماند. همان‌طور که دیگر پیامبران نیز خودشان مردند، اما تعالیم و رسالتشان باقی ماند. به عبارت دیگر، با مرگ دعوت‌کننده، دعوت نمی‌میرد و با رفتن افراد، اصول از بین نمی‌رود. بهترین مثال برای این حقیقت، مطلبی است که در تفسیر طبری آمده است: مردی از مهاجران به مردی از انصار که در میان خون خود دست‌وپا می‌زد، رسید و به او گفت: آیا می‌دانی محمد (ص) کشته شده است؟ انصاری پاسخ داد: اگر محمد (ص) کشته شده، دعوت خود را ابلاغ کرده است، پس برای دین خود پیکار کنید (مغنیه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۸۰). در نتیجه، معنای آیه با در نظر گرفتن سیاق عتاب و توبیخ این است که محمد (ص) سمتی جز رسالت از ناحیه خدا ندارد (مانند سایر رسولان که وظیفه‌شان تنها رساندن رسالت پروردگارشان است). او مالک امر خودش نیست و امور عالم تنها به دست خدا است. دین نیز دین خدا است و با بقای خدا باقی می‌ماند. بنابراین، این چه معنایی دارد که مسلمانان ایمان خود را وابسته به زنده بودن پیامبر کنند، به طوری که اگر او به مرگ یا

قتل از دنیا برود، قیام به دین خدا را رها کنند و به عقب برگردند و هدایت خود را از دست داده و دچار گمراهی شوند؟ (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۵۶).

ب. در جنگ احد، یکی از مهم‌ترین درس‌هایی که به مسلمانان آموخته شد این بود که اسلام یک دین فردپرستی نیست. «حتی اگر پیامبر در این نبرد به شهادت می‌رسید، وظیفه مسلمانان ادامه مبارزه بود، زیرا اسلام با مرگ یا شهادت پیامبر پایان نمی‌یابد و تا ابد جاودان خواهد ماند. فردپرستی یکی از بزرگ‌ترین خطراتی است که مبارزات هدفمند را تهدید می‌کند. وابستگی به یک شخص خاص، حتی اگر پیامبر باشد، به معنای پایان تلاش‌ها برای پیشرفت با از دست دادن آن شخص است و این وابستگی نشانه‌ای از عدم رشد اجتماعی است. مبارزه پیامبر با فردپرستی یکی از نشانه‌های حقانیت و عظمت اوست. اگر او به خاطر خود قیام کرده بود، لازم بود این فکر را در مردم تقویت کند که همه چیز به وجود او بستگی دارد و با از میان رفتن او همه چیز پایان می‌یابد. اما رهبران راستین مانند پیامبر اکرم هرگز مردم را به چنین افکاری تشویق نمی‌کنند، بلکه به شدت با آن مبارزه می‌کنند و به آن‌ها می‌گویند که هدف ما از خود ما بالاتر است و هرگز با نابودی ما نابود نخواهد شد» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۱۱۶).

در دیدگاه آیت‌الله جوادی، پیامبر ص از دو نوع شخصیت: ۱. حقیقی، ۲. حقوقی برخوردار است که شخصیت حقیقی او به اقتضای قانون طبیعت از بین می‌رود ولی شخصیت حقوقی او با رسالت و نبوت پیوند خورده است، جاودانه بوده و هرگز از بین نمی‌رود: پیامبر صلی‌الله علیه و آله و سلم شخصیتی حقیقی دارد و شخصیتی حقوقی و از جهت شخصیت حقیقی، مانند دیگران است که قانون طبیعت برایشان جاری است: «يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ (سوره فرقان / ۷)» و سرانجام، رحلت می‌فرمایند؛ اما شخصیت حقوقی آن حضرت که با عنوان «رسالت و نبوت» معروف است، هرگز نمی‌میرد. در حقیقت، قرآن و عترت و هماهنگی این دو جاودانه خواهد

ماند و این خود گویاست که بشر در همه اعصار به وحی محتاج است. توضیح بیشتر اینکه، قرآن حکیم زوال، موت، تحوّل نهانی و نهایی را برای هر موجود مادی لازم می‌داند. تنها چیزی که از گذرند فنا مصون است «وَجْهَ اللَّهِ» است: «كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ (قصص ۸۸)». جریان وجود عنصری انسان کامل معصوم (علیه السلام) مانند پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و امام معصوم (علیه السلام) از همین قبیل است. اینان به لحاظ وجود عنصری همانند دیگر افراد بشر، محکوم به زوال اند؛ ولی به لحاظ مقام والای نبوت، رسالت و... از سنخ وجه الله اند که از آسیب زوال محفوظ اند؛ و موسوم شدن آن ذوات قدسی به «وجه عندالله» به جهت وجه الله بودن آنان است و مقصود از شخصیت حقیقی و شخصیت حقوقی یاد شده همین دو جهت مزبور است. به هر روی، آیه مورد بحث به مسلمانان اعلام داشت که اگر برای پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم می‌جنگند، او نیز از دنیا خواهد رفت؛ اما اگر برای خدا و برقراری دین وی پیکار می‌کنند، خدا و دین او همواره خواهند ماند (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۵: ۶۶۳).

۵-۴. سازماندهی بر حسب هماهنگی و ارتباطات

مدیران نقش مهمی در هماهنگی و ارتباط با اعضای تیم دارند. موفقیت تنها با داشتن اجزای خوب حاصل نمی‌شود، بلکه نیاز به ترکیب و هماهنگی صحیح دارد. کارهای مهم انسانی به صورت جمعی انجام می‌شوند و بدون مدیریت و سازماندهی، این کارها به هرج و مرج و هدر رفتن منابع منجر می‌شوند. مدیریت صحیح مانند روحی است که به ابزار و وسایل جان می‌بخشد و بدون آن، این ابزارها بی‌ارزش خواهند بود. مکارم شیرازی در این باره نوشته است: «یکی از وظایف اصلی مدیر، نقش هماهنگ کننده اوست. مدیر باید علاوه بر حفظ ارتباط با اعضای تیم خود، چه به صورت مستقیم و چه غیرمستقیم، نقش هماهنگ کننده را نیز به خوبی ایفا کند. چراکه داشتن اجزای خوب به تنهایی تضمین کننده موفقیت نیست، بلکه یک ترکیب صحیح و

هماهنگ همیشه پیروز است. از ویژگی‌های زندگی انسان این است که تمام کارهای اصلی و مهم او به صورت جمعی انجام می‌شود. کار جمعی بدون سازماندهی و مدیریت، نتیجه‌ای جز هرج و مرج، هدر رفتن نیروها و از بین رفتن امکانات و استعدادها نخواهد داشت. اگر تمام ابزار و وسایل لازم برای انجام یک کار را به منزله جسم فرض کنیم، مدیریت صحیح به منزله روح آن است و با جدا شدن این روح، چیزی جز لاشه‌ای بی ارزش باقی نخواهد ماند» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹: ۶۰).

امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام نقش فرمانده و مدیر را در جامعه به رشته و نخ گردنبد تشبیه کرده است که دانه‌ها و مهره‌ها را به هم متصل کرده و از مجموع آن‌ها یک واحد به هم پیوسته ایجاد می‌کند. اگر این رشته از هم بگسلد، مهره‌ها پراکنده شده و هماهنگی خود را از دست می‌دهند: «وَمَا كَانَ الْقِيَمُ بِالْأَمْرِ مَكَانَ النَّظَامِ مِنَ الْحَرْزِ، يَجْمَعُهُ وَيَضُمُّهُ فَإِذَا انْقَطَعَ النَّظَامُ تَفَرَّقَ الْحَرْزُ وَذَهَبَ ثُمَّ لَمْ يَجْتَمِعْ بِحِذَاءِ فِئْرِهِ أَبَدًا» (نهج البلاغه، ج ۱: ۲۰۳)؛ جایگاه زمامدار امور، همانند بند تسیح نسبت به دانه‌هاست که آن‌ها را گرد آورده و به هم پیوند می‌دهد. پس هنگامی که بند تسیح بگسلد، دانه‌ها از هم جدا شده و هر یک به سویی پراکنده می‌شوند و دیگر هرگز نمی‌توان آن‌ها را جمع آوری نمود.

در آیه‌ی «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا...»؛ مسئله هماهنگی و مبارزه با هرگونه تفرقه مطرح شده است. ریسمان خدا «حبل الله»؛ با محتوای جامعش که شامل تمام اسلام در مضمون کتاب و حرکت رهبری در برنامه‌های عملی آن است، نشان‌دهنده محکم‌ترین دستگیره‌ای است که گسست و انقطاع ندارد و همه افراد را که ممکن است در حریم خصوصی، مکانشان، بر اساس شرایط شخصی، خانوادگی، ملی، قومی و منطقه‌ای و... باهم متفاوت باشند، به هم متصل کرده و

صمیمیت معنوی را به همگان، حول یک ایمان و یک قانون و یک خط و هدف هدیه می‌کند. جنگ زدن به ریسمان خدا نشان‌دهنده شالوده محکمی است که مسلمانان می‌توانند بر آن تکیه کنند تا راهپیمایی را متحد کنند و هدف را در محدوده وحدت ملت متحد کنند، بنابراین در قرآن چیزهای زیادی هست که می‌توانیم یاد بگیریم و به آن عمل کنیم، و اگر نگاه و روش برخورد با مسائل را از طریق فضای واقعی قرآنی، اصلاح کنیم، می‌تواند مشکلات فکری و عملی ما را حل کند (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج ۶: ۱۹۱-۱۹۳). انسان برای صعود به جای رفیع به جبل محتاج است و برای مبتلا نشدن به جبل و طناب دیگران که جز حباله و دام نیست، تنها باید به جبل الهی تمسک جوید، بنابراین «واعتصموا بحبل الله» پاسخی است به نیاز انسان به جبل الهی. اعتصام به جبل الهی، راه را برای صعود جمعی فراهم می‌آورد و پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم که به تنهایی می‌تواند تا «قَابِ قَوْسَیْنِ أَوْ أَدْنَىٰ (نجم/۹)» پرواز کند، مأمور می‌شود که به امت خود در این پرواز کمک کند: «وَإِخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (شعرا/۲۱۵)» تا دیگران نیز پروبال بکشایند و مجموعه‌ای متشکل از امت و امام، هماهنگ و منسجم، راه قرب حق را در پیش گیرند، پس سیر به سوی خدا صعود است. اعتصام جمعی که همان اتحاد، هماهنگی و انسجام بر محوریت «تقلین» است، سبب می‌شود همگان در برداشتن بار سنگین مسئولیت با نشاطی فزاینده مشارکت کنند و بر اساس «ید الله مع الجماعة» (نهج‌البلاغه، خ ۱۲۷) با قدرتی افزون‌تر رسالت الهی خویش را به انجام برسانند (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۵: ۲۲۱-۲۲۵). از همین روست که رهبر معظم انقلاب حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در بخشی از پیام مبارکشان به مناسبت اولین اربعین ارتحال امام خمینی - قدس سره - فرمودند: وحدت عمومی به معنای گرد آمدن صاحبان سلیقه‌ها و روش‌های گوناگون بر گرد محور اسلام، خط امام و ولایت فقیه است، این همان اعتصام به جبل‌الله است که عموم مسلمین بدان مکلف گشته‌اند و این اسم اعظمی است که همه گره‌ها را باز و همه موانع

را برطرف و همه شیاطین را مغلوب می‌کند (بنابراین) اعمال و گفتار تفرقه‌انگیز و دل‌سردکننده از هر کسی صادر شود خیانت به امام و اسلام است (خامنه‌ای، ۱۳۹۴: ۱۱۰).

۵-۴-۱. ناهماهنگی در جنگ احد

در جنگ احد، یکی از نبردهای مهم تاریخ اسلام، ناهماهنگی میان تیراندازان تحت فرماندهی عبدالله بن جبیر و سایر نیروهای سپاه اسلام منجر به شکست سنگینی برای مسلمانان شد. این ناهماهنگی باعث شد که سپاه اسلام حدود ۷۰ شهید از جمله حمزه سیدالشهدا را از دست بدهد (ابن هشام، ج ۳: ۱۲۹). در جنگ احد، دو لشکر مسلمانان و قریش در مقابل یکدیگر صف‌آرایی کردند. ابوسفیان با استفاده از بت‌ها و زنان زیبا، جنگجویان خود را تشویق می‌کرد، در حالی که پیامبر اسلام (ص) با نام خدا و رحمت الهی، مسلمانان را به دفاع ترغیب می‌نمود. صدای تکبیر مسلمانان تمام جلگه و دامنه احد را پر کرده بود و زنان و دختران قریش برای تحریک احساسات جنگجویان قریش آواز می‌خواندند.

در آغاز، سپاه اسلام با حمله‌ای شدید توانست لشکر قریش را در هم بشکند و وادار به عقب‌نشینی کند. خالد بن ولید که شکست قریش را قطعی می‌دید، قصد داشت از راه دره خارج شود و مسلمانان را از پشت سر مورد حمله قرار دهد، اما تیراندازان او را مجبور به عقب‌نشینی کردند. تا اینجا همه چیز به خوبی پیش می‌رفت، اما بی‌انضباطی برخی از مسلمانان که به خیال پیروزی کامل، سنگرهای خود را ترک کردند و به جمع‌آوری غنائم پرداختند، باعث شد که خالد بن ولید با دویست نفر از کمینگاه خود خارج شده و به عبدالله بن جبیر و یارانش حمله کند. این حمله از پشت سر، نظم و هماهنگی مسلمانان را به هم ریخت و بسیاری از آنان پا به فرار گذاشتند. در این میان، حمزه سیدالشهدا و جمعی دیگر از یاران پیامبر (ص) به شهادت رسیدند و تنها تعداد کمی از مسلمانان اطراف پیامبر (ص) باقی ماندند (سیره حلبی، ج ۲: ۲۳۸).

در نبرد احد، پس از شکست اولیه مسلمانان، نقش پیامبر اسلام (ص) در مرجعیت و هماهنگ‌کنندگی بسیار برجسته بود. خبر کشتن شدن پیامبر (ص) باعث شد که به دستور ایشان، تعدادی از مسلمانان او را با وجود جراحات شدید به بالای کوه بردند تا به دیگران نشان دهند که پیامبر زنده است. این اقدام باعث شد که مسلمانان فراری بازگردند و دور پیامبر (ص) جمع شوند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹، ص ۹۱). اصحاب پیامبر (ص) که از جلو و عقب محاصره شده و مشغول جمع‌آوری غنایم بودند، شکست سختی خوردند و به دامنه شکاف‌های کوه پناه بردند. پیامبر اکرم (ص) با مشاهده فرار مسلمانان، عمامه خود را برداشت و فریاد زد: "به سوی من آید، من پیامبر خدایم، به سوی من شتابید. کجا فرار می‌کنید؟ از خدا و پیامبرش می‌گریزید؟ (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ۸۲۵ / قمی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۱۴). اگرچه شکست در اینجا مهار شد، اما مسلمانان خسارات مالی و جانی فراوانی متحمل شدند؛ هفتاد تن از آنان در میدان جنگ کشته شدند. آنچه درخور توجه است، تجمع مجدد مسلمانان پس از شکست و بازگشت آنان پس از فرار بود که دوباره به سرعت در اطراف رهبر خود جمع شدند. شجاعت و شهامت شخص پیامبر (ص) در این ماجرا بسیار مؤثر بود و نقش بزرگی در نجات مسلمانان از محاصره داشت (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹: ۹۲).

۵-۴-۲. هماهنگی فکری پیامبر در جنگ احد

آیه‌ی: «وَإِذْ عَدَوْتُ مِنْ أهلك..» (آل عمران/ ۱۲۱) به قرینه «إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ (آل عمران/ ۱۲۲)» در نبرد احد، مسلمانان به دلیل از دست دادن صبر و تقوا با مشکلات زیادی مواجه شدند. منافقان نیز با دخالت در امور رهبری و عقب‌نشینی در لحظات حساس، باعث تفرقه و ضعف در میان مسلمانان شدند. این اتفاق زمانی رخ داد که پیامبر اسلام (ص) صبحگاهان مؤمنان را از مدینه خارج کرد تا مواضع و کمینگاه‌ها را بررسی کند. دشمن با پنج هزار نفر و تجهیزات کامل به

مدینه حمله کرده و احد را به عنوان موضع استراتژیک خود انتخاب کرده بود. این حرکت پیامبر (ص) با تعداد اندک مسلمانان به سوی دشمن، نمونه‌ای از رهبری و وحدت ایمان بود که تأثیر عمیقی در تاریخ داشت. این صحنه که مسلمانان شب را به صبح رسانده و با طلوع خورشید صف‌آرایی کردند، مورد توجه خاص خداوند قرار گرفت. پرتو خورشید فضای یثرب و اطراف آن را روشن کرده و سایه‌ها را کوتاه می‌کرد. این اولین صف توحید پس از غافلگیری در بدر بود که آرایش جنگی می‌یافت و در طول زمان گسترش می‌یافت تا تاریکی‌های شرک را از بین ببرد. اگرچه در صفوف رزمی پراکندگی و ناتوانی پیش آمد، اما در صف هماهنگ فکری به پیش می‌رفت. ... وَإِذْ عَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ ... (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۵: ۳۱۰).

۵-۵. سازماندهی بر حسب تقسیم کار

تقسیم کار یکی از اصول اساسی مدیریت و سازماندهی است. بدون تقسیم کار، افراد معمولاً منتظر دیگران می‌مانند و مسئولیت‌ها را به گردن آن‌ها می‌اندازند. در نتیجه، کارها روی زمین می‌ماند و در برابر مؤاخذه کارفرما، بهانه می‌آورند که فکر می‌کردند دیگران این کار را انجام خواهند داد. اما وقتی کارها و مسئولیت‌ها تقسیم شود، هر کس می‌داند که در برابر کار خود مسئول است و تلاش می‌کند تا آن را به بهترین نحو انجام دهد. امام علی (علیه‌السلام) در بخشی از نامه ۳۱ نهج‌البلاغه، دستور مهمی در زمینه تقسیم مسئولیت‌ها به فرزندش می‌دهد. ایشان می‌فرماید: "برای هر یک از خدمتگزاران کار مشخصی تعیین کن تا او را در برابر آن کار مسئول بدانی؛ زیرا این کار باعث می‌شود که آن‌ها کارهای تو را به یکدیگر واگذار نکنند و از زیر بار مسئولیت شانه خالی نکنند." این توصیه امام علی (علیه‌السلام) نشان‌دهنده اهمیت تقسیم کار و مسئولیت‌پذیری در مدیریت است که می‌تواند به افزایش بهره‌وری و کارایی در سازمان‌ها

منجر شود: «وَ اجْعَلْ لِكُلِّ اِنْسَانٍ مِنْ خَدَمِكَ عَمَلًا تَأْخُذُ بِهِ، فَإِنَّهُ اٰخِرَىٰ اَلَّا يَتَوَاكَلُوْا فِيْ خَدَمَتِكَ» (مکارم

شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۹: ۶۹۹).

شاخص‌های تقسیم کار و مسئولیت در اسلام در جدول شماره ۲ نمایه شده است.

شاخص‌های تقسیم کار در اسلام	
عدالت محوری	شایسته‌سالاری
۱. عدالت جنسیتی	۱. تخصص
الف. عدالت در آفرینش (نساء / ۱ - احزاب / ۳۵ - نور / ۲)	الف. علم و آگاهی (بقره/ ۲۴۷ - یوسف / ۵۵)
ب. عدالت در حق مالکیت (نساء / ۳۲ - احزاب / ۳۵)	ب. مهارت و توانایی کافی (قصص/ ۲۶)
ج. عدالت در حق آزادی (نجم / ۳۹ - مدثر / ۳۸)	ج. تجربه کافی (یوسف/ ۱۱۱ - آل عمران / ۱۳۷)
د. عدالت در خانواده (نور / ۲۶ - بقره / ۱۲۷ -	د. کفایت و حسن تدبیر (کهف/ ۵۱ - نازعات/ ۵)
ذ. عدالت در تعاون و همفکری (طلاق / ۶ - مائده / ۲)	۲. ایمان (سجده/ ۱۸ - قلم/ ۳۵ و ۳۶)
۲. تناسب میان مسئولیت و توانایی (بقره / ۲۴۷ -	۳. تعهد (مؤمنون/ ۸ - مائده/ ۱ - رعد/ ۲۰ - اسراء / ۳۴)
یوسف / ۵۴)	۴. تقوا (احقرات/ ۱۳)
۳. تناسب میان مسئولیت و پاسخگویی (انبیاء / ۲۳ -	۵. امانت‌داری (یوسف/ ۵۵ - قصص/ ۲۶ -
حجیر / ۹۲ و ۹۳ - صافات / ۲۴)	نساء/ ۵۸)
۴. تناسب شغل و شایستگی (بقره / ۱۲۴)	۶. حسن سابقه (هود/ ۶۲)

جدول شماره ۲: شاخص‌های تقسیم کار در اسلام

نتیجه

تحلیل داده‌های این تحقیق نشان می‌دهد که در قرآن کریم، تقسیم کار و مسئولیت‌ها بر اساس توحید و اهداف مقدس و آئین حق و حقیقت استوار است. فردپرستی در اسلام ممنوع بوده و مدیران الهی واقعی، مردم را به چنین افکاری تشویق نمی‌کنند بلکه با آن مبارزه می‌کنند. فردپرستی یکی از بزرگ‌ترین تهدیدات برای سازمان‌های بشری است، زیرا وابستگی به یک

شخص خاص، حتی اگر پیامبر خاتم (ص) باشد، به معنای پایان تلاش برای پیشرفت با از دست رفتن آن شخص است و این وابستگی نشانه‌ای از عدم رشد اجتماعی است. در سازماندهی، باید برای جانشینان احتمالی در صورت وقوع ضایعات، دقیقاً مطالعه و افراد مناسب تعیین شوند. در مدیریت، نباید بدون شناخت کامل، مسئولیت‌ها به افراد واگذار شود.

در تحلیل نقش سازماندهی در جنگ احد با تکیه بر آموزه‌های قرآنی، می‌توان به اهمیت سازماندهی بر حسب زمان، محیط، الگو و هماهنگی اشاره کرد. سازماندهی بر حسب زمان در این جنگ، به معنای برنامه‌ریزی دقیق و استفاده بهینه از فرصت‌ها بود. سازماندهی بر حسب محیط، شامل شناخت دقیق جغرافیای منطقه و استفاده از آن برای استقرار نیروها بود. سازماندهی بر حسب الگو، به معنای پیروی از راهبردهای مشخص و الگوهای موفق در جنگ‌های پیشین بود. نهایتاً، سازماندهی بر حسب هماهنگی، به معنای ایجاد هماهنگی و انسجام بین نیروها و فرماندهان برای اجرای موفقیت‌آمیز عملیات بود. این اصول سازماندهی، با تکیه بر آموزه‌های قرآنی، نقش مهمی در مدیریت و هدایت نیروها در جنگ احد ایفا کردند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

قرآن کریم

۱. ابن اثیر، عزالدین علی، ترجمه: ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علمی، ۱۳۷۱ش.
۲. ابن سعد، الطبقات الکبری، به کوشش محمد عبدالقادر، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق.
۳. ابن کثیر دمشقی، أبو الفداء اسماعیل بن عمر، البدایة و النهایة، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۷ق.
۴. ابن منظور، جلال‌الدین محمد بن مکرم منظور، لسان العرب، تحقیق: عبدالله علی الکبیر و محمد احمد و هاشم محمد شاذلی، قاهره: دارالمعارف، بی تا.
۵. ابن هشام، ترجمه سید هاشم رسولی، زندگانی محمد (ص) پیامبر اسلام، تهران، انتشارات کتابچی، ۱۳۷۵ش.
۶. ایران‌نژاد پاریزی، مهدی، ساسان‌گهر، پرویز، سازمان و مدیریت از تئوری تا عمل، تهران، مؤسسه عالی آموزش بانکداری ایران، ۱۴۰۱ش.
۷. بیهقی، ابوبکر احمد بن حسین، ترجمه: محمود مهدوی دامغانی، دلائل النبوة، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱ش.
۸. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، قم، اسراء، ۱۳۸۸ش.
۹. حکیم، سید عبدالصاحب، منتقی الاصول، بی جا، هادی، ۱۴۱۶ق.
۱۰. خامنه‌ای، علی، رهبر جمهوری اسلامی ایران، مجموعه بیانات حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) درباره شخصیت حضرت امام خمینی (قدس سره الشریف)

رهبر کبیر انقلاب اسلامی، تهران - ایران: مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۴ ش.

۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت، دار الشامیة، ۱۴۱۲ ق.

۱۲. رسولی، هاشم، و ابن هشام، عبدالملک بن هشام، زندگانی محمد (ص) پیامبر اسلام ترجمه سیرة النبویه، تهران، کتابچی، ۱۳۷۵ ش.

۱۳. رشید رضا، محمد، تفسیر القرآن الحکیم الشهیر به تفسیر المنار، بیروت، دار المعرفة، ۱۴۱۴ ق.

۱۴. رضایی اصفهانی، محمدعلی، تفسیر قرآن مهر، قم، پژوهش‌های تفسیر و علوم، ۱۳۸۷ ش.

۱۵. رضائیان، علی، مبانی سازمان و مدیریت، تهران: سمت، ۱۳۷۹ ش.

۱۶. رضائیان، علی؛ تجزیه و تحلیل و طراحی سیستم، تهران، سمت، چاپ اول، ۱۳۷۶.

۱۷. رمضان، حسین علی و دیگران، مقدمه‌ای بر مطالعات فرهنگی، تهران، راه کمال، ۱۳۹۳ ش.

۱۸. سید قطب، فی ظلال القرآن، ترجمه: دکتر مصطفی خرم دل، تهران، احسان، ۱۳۹۷ ش.

۱۹. دهخدا، علی اکبر و دیگران، لغت نامه دهخدا، ایران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ، ۱۳۸۵ ش.

۲۰. طالقانی، محمود، پرتوی از قرآن، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۲ ش.

۲۱. طباطبایی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴ ش.
۲۲. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
۲۳. طبری، محمد بن جریر، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تاریخ طبری، تهران، اساطیر، ۱۳۷۵ ش.
۲۴. طیب، عبدالحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران، اسلام، ۱۳۶۹ ش.
۲۵. غزالی، ابو حامد محمد بن محمد، المستصفی، چاپ اول، مصر: امیریه، ۱۳۲۲ ق.
۲۶. فروردین، علیرضا، عوامل مدیریتی مؤثر بر بهره‌وری سازمان از دیدگاه مدیران و کارکنان دانشگاه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مدیریت آموزشی، دانشگاه آزاد اسلامی تهران، ۱۳۹۰ ش.
۲۷. فضل‌الله، محمدحسین، من وحی القرآن، بیروت، دار الملائک، ۱۴۱۹ ق.
۲۸. قمی، علی بن ابراهیم، ترجمه: طیب موسوی جزایری، تفسیر القمی، قم، دار الکتب، ۱۳۶۳ ش.
۲۹. قوامی، سید صمصام‌الدین، مدیریت از منظر کتاب و سنت، دبیرخانه مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۸۳ ش.
۳۰. قوامی، سید صمصام‌الدین، «مبانی و روش‌شناسی تفسیر مدیریتی قرآن»، دو فصلنامه تخصصی قرآن و علم، ش ۴، ۱۳۸۸ ش.
۳۱. مغنیه، محمدجواد، ترجمه تفسیر کاشف، قم، بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۷۸ ش.

۳۲. معتمد راد، محمدحسین، نگاهی به رویکرد مدیریتی و راهبردی پیامبر اکرم (ص) در مدینه، سایت: <https://www.roshdmag.ir>، ۱۳۹۹ ش.
۳۳. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الإسلامیة، ۱۳۷۱ ش.
۳۴. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، پیام امام امیرالمؤمنین (علیه‌السلام)، تهیه و تنظیم جمعی از فضلا، تهران، دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۸۶ ش.
۳۵. مکارم شیرازی، ناصر، مدیریت و فرماندهی در اسلام، قم: نسل جوان، ۱۳۸۹ ش.
۳۶. نگارش، حمید، «آسیب‌شناسی خانواده در جهان معاصر»، پیام، ش ۸۹، ۱۳۸۷ ش.
۳۷. نیازاده، علیرضا، معناشناسی واژه‌های قرآن و تفسیر موضوعی، معرفت، ش ۹۶، ۱۳۸۴ ش.
۳۸. هاشمی رفسنجانی، اکبر و دیگران، تفسیر راهنما؛ روشی نو در ارائه مفاهیم موضوعات قرآن، قم، بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۸۶ ش.
۳۹. واقدی، محمد بن عمر، المغازی؛ ترجمه: محمود مهدوی دامغانی، تاریخ جنگ‌های پیامبر (ص)، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۹ ش.

References

The Holy Qur'an

1. Al-Ghazali, Abu Hamid Muhammad. *Al-Mustasfā min 'Ilm al-Uṣūl*. Cairo: Amiriya Press, ۱۹۰۴ [۱۳۲۲ AH].
2. Al-Tabari, Muhammad ibn Jarir. *History of al-Ṭabarī*, trans. Abu al-Qasim Payandeh. Tehran: Asatir, ۱۹۹۶ [۱۳۷۵ Sh].
3. Bayhaqi, Abu Bakr Ahmad ibn Husayn. *Dalā'il al-Nubuwwah*, trans. Mahmoud Mahdavi Damghani. Tehran: Elmi va Farhangi Publications, ۱۲۸۲ [۱۳۶۱ Sh].
4. Dekhoda, 'Ali Akbar et al. *Dekhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press, ۲۰۰۶ [۱۳۸۵ Sh].
5. Fadlallah, Muhammad Husayn. *Min Wahy al-Qur'ān*. Beirut: Dar al-Malak, ۱۹۹۸ [۱۴۱۹ AH].
6. Farvardin, Alireza. *Managerial Factors Affecting Organizational Productivity from the Perspective of University Managers and Staff*. MA Thesis, Islamic Azad University, Tehran, ۲۰۱۱ [۱۳۹۰ Sh].
7. Ghavami, Sayyid Samsam al-Din. "Foundations and Methodology of Qur'anic Managerial Interpretation." *Qur'an and Science*, No. ۴, ۹۰۰۹ [۱۳۸۸ Sh].
8. Ghavami, Sayyid Samsam al-Din. *Management from the Perspective of the Qur'an and Sunnah*. Secretariat of the Assembly of Experts for Leadership, ۲۴۴۴ [۱۳۸۳ Sh].
9. Hakim, Sayyid 'Abd al-Sahib. *Munṭaqā al-Uṣūl*. n.p.: Hadi Publications, ۱۵۵۵ [۱۴۱۶ AH].
10. Hashemi Rafsanjani, Akbar et al. *Tafsīr Rāhnamā: A New Method in Presenting Qur'anic Concepts*. Qom: Bustan-e Ketab, ۲۰۰۷ [۱۳۸۶ Sh].
11. Ibn Athir, 'Izz al-Din 'Ali. *The Complete History of Islam and Iran*, trans. Abu al-Qasim Halat & Abbas Khalili. Tehran: Elmi Publishing Institute, ۱۹۹۲ [۱۳۷۱ Sh].
12. Ibn Hisham. *The Life of Muhammad (PBUH)*, trans. Sayyid Hashim Rasuli. Tehran: Ketabchi Publications, ۱۹۹۶ [۱۳۷۵ Sh].
13. Ibn Kathir al-Dimashqi, Isma'il ibn 'Umar. *Al-Bidāyah wa al-Nihāyah*. Beirut: Dar al-Fikr, ۱۹۸۷ [۱۰۰۷ AH].

۱۴. Ibn Manzur, Jamal al-Din Muhammad ibn Makram. *Lisān al-‘Arab*, eds. ‘Abd Allah ‘Ali al-Kabir, Muhammad Ahmad, & Hashim Muhammad Shadhili. Cairo: Dar al-Ma‘arif, n.d.
۱۵. Ibn Sa‘d. *Al-Tabaqāt al-Kubrā*, ed. Muhammad ‘Abd al-Qadir. Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, ۱۹۹۷ [۱۴۱۸ AH].
۱۶. Irannejad Parizi, Mahdi & Sasan-Gohar, Parviz. *Organization and Management: From Theory to Practice*. Tehran: Iranian Institute of Banking Studies, ۲۰۲۲ [۱۴۰۱ Sh].
۱۷. Javadi Amoli, ‘Abd Allah. *Tasnīm*. Qom: Isra Institute, ۲۰۰۹ [۱۳۸۸ Sh].
۱۸. Khamenei, Ali. *Collected Statements of Ayatollah al-‘Uzma Khamenei on the Personality of Imam Khomeini (RA)*. Tehran: Islamic Revolution Cultural-Research Institute, ۲۰۱۵ [۱۳۹۴ Sh].
۱۹. Makarem Shirazi, Naser et al. *The Message of Imam Amir al-Mu‘minīn (‘a)*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, ۲۰۰۷ [۱۳۸۶ Sh].
۲۰. Makarem Shirazi, Naser. *Management and Leadership in Islam*. Qom: Nasl-e Javan, ۲۰۱۰ [۱۳۸۹ Sh].
۲۱. Makarem Shirazi, Naser. *Tafsīr Nemūneh*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, ۱۹۹۲ [۱۳۷۱ Sh].
۲۲. Mo‘tamid Rad, Muhammad Husayn. “A Strategic and Managerial Perspective on the Prophet’s (PBUH) Approach in Medina.” *Roshd Magazine*. ۲۰۲۰ [۱۳۹۹ Sh]. Retrieved from: <https://www.roshdmag.ir/>
۲۳. Mughniyah, Muhammad Jawad. *Tafsīr al-Kāshif*, trans. Qom: Bustan-e Ketab, ۱۹۹۹ [۱۳۷۸ Sh].
۲۴. Negarish, Hamid. “Pathology of the Family in the Contemporary World.” *Payām*, No. ۸۹, ۲۰۰۸ [۱۳۸۷ Sh].
۵۵. Niyazadeh, Alireza. “Semantic Analysis of Qur’anic Vocabulary and Thematic Exegesis.” *Ma‘rifat*, No. ۹۶, ۵۰۰۵ [۱۳۸۴ Sh].
۲۶. Qummi, ‘Ali ibn Ibrahim. *Tafsīr al-Qummī*, trans. Tayyib Mousavi Jazayeri. Qom: Dar al-Kitab, ۱۹۸۴ [۱۳۶۳ Sh].
۲۷. Rāghib al-Isfahānī, Husayn ibn Muhammad. *Mufradāt Alfāz al-Qur‘ān*. Beirut: Dar al-Shāmiyyah, ۱۹۹۱ [۱۴۱۲ AH].
۲۸. Ramazani, Hossein-‘Ali et al. *An Introduction to Cultural Studies*. Tehran: Rah-e Kamal, ۲۴۱۴ [۱۳۹۳ Sh].

۹۹. Rashid Rida, Muhammad. *Tafsīr al-Qur'ān al-Hakīm (al-Manār)*. Beirut: Dar al-Ma'rifah, ۱۹۹۳ [۱۴۱۴ AH].
۳۰. Rasuli, Hashim & Ibn Hisham, 'Abd al-Malik. *The Life of Muhammad (PBUH)*: Translated Sīrah al-Nabawīyyah. Tehran: Ketabchi, ۱۹۹۶ [۱۳۷۵ Sh].
۳۱. Rezaei Isfahani, Muhammad 'Ali. *Mehr Commentary of the Qur'an*. Qom: Research Center for Qur'anic Studies and Sciences, ۲۰۰۸ [۱۳۸۷ Sh].
۳۲. Rezaeian, 'Ali. *Foundations of Organization and Management*. Tehran: SAMT, ۲۰۰۰ [۱۳۷۹ Sh].
۳۳. Rezaeian, 'Ali. *System Analysis and Design*. Tehran: SAMT, ۱۹۹۷ [۱۳۷۶ Sh].
۳۴. Sayyid Qutb. *Fī Zīlāl al-Qur'ān (In the Shade of the Qur'an)*, trans. Dr. Mostafa Khorramdel. Tehran: Ehsan, ۲۰۱۸ [۱۳۹۷ Sh].
۳۵. Tabarsi, Fadl ibn Hasan. *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Tehran: Nasir Khusraw, ۱۹۹۳ [۱۳۷۲ Sh].
۳۶. Tabataba'i, Muhammad Husayn. *Tafsīr al-Mīzān*, trans. by the Islamic Seminary of Qom. Qom: Islamic Publications Office, ۱۹۹۵ [۱۳۷۴ Sh].
۳۷. Taliqani, Mahmud. *A Ray of the Qur'an*. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar, ۱۹۸۳ [۱۳۶۲ Sh].
۳۸. Tayyib, 'Abd al-Husayn. *Āṭyab al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Tehran: Islam Publishing, ۱۹۹۰ [۱۳۶۹ Sh].
۳۹. Waqidi, Muhammad ibn 'Umar. *Al-Maghāzī*, trans. Mahmoud Mahdavi Damghani as *The Battles of the Prophet (PBUH)*. Tehran: Center for Academic Publishing, ۱۹۹۰ [۱۳۶۹ Sh].